

ƏZİZOV KAMAL ŞİRXAN OĞLU
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
dissertantı
e-mail: kamal-azizov@mail.ru

NAXÇIVANIN İLK TUNC DÖVRÜ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

Açar sözlər: Arxeoloji abidələr, Kür-Araz mədəniyyəti, kurqan, xronologiya, yaşayış yerləri, keramika
Ключевые слова: археологические памятники, Кура-Аракская культура, курган, хронология, населенные пункты, керамика.

Key words: archaeological sites, the Kura-Araxes culture, Mound, chronology, settlements, ceramics.

Əlverişli coğrafi mühitə, zəngin təbii sərvətlərə və bunlara müvafiq çoxəsirlik tarixi abidələrə malik olan Naxçıvanda arxeoloji qazıntılar aparılmış, qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdir. Naxçıvan xalqının çoxminillik qədim tarixi müxtəlif maddi-mədəniyyət abidələrində təbəqələşmiş materiallar və yazılı mənbələr əsasında tədqiq edilib öyrənilmişdir. Tədqiq olunan yaşayış məskənləri və onlara mənsub olan qəbir abidələri həmin ərazinin qədim əhalisinin ictimai-iqtisadi quruluşu, təsərrüfat həyatı, dini-ideoloji görüşləri haqqında elmi nəticələr çıxarmağa imkan verir.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Qafqaz arxeologiyasının öyrənilməsinə xüsusi maraq oyanır ki, bunun da nəticəsində 1871-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Arxeoloji Komitəsi yaranır. Öyrənilmə tarixinin birinci dövrünün ən mühüm hadisəsi isə 1881-ci ildə Tiflis şəhərində çağırılan V arxeoloji qurultay olmuşdur. Qurultaya hazırlıq ərafəsində hazırlıq komitəsinin bir sıra üzvü Qafqazın müxtəlif regionlarını gəzmiş, o cümlədən Azərbaycanda, xüsusilə Naxçıvan ərazisində tədqiqat-baxış xarakterli işlər görmüşdür. Cəmiyyətin Qafqazda apardığı işlərin nəticəsində 1901-ci ildə Tiflisdə Cəmiyyətin Qafqaz şöbəsi yaradılmışdır. (1;s.8) 1896-cı ildə Arxeoloji Komissiyanın tapşırığı ilə N.V.Fyodov Naxçıvanda-Qızılvəng nekropolunda kəşfiyyat xarakterli qazıntılar aparmış, lakin hesabat təqdim etməmişdir. O, özü hesabat təqdim etməsə də, topladığı materiallar sonradan A.S.Spitsin tərəfindən 1909-cu ildə dərc olunmuşdur. Tapılan saxsı qablar qırmızı və qara rəngli olub, həndəsi naxışlarla bəzədilmişdir. (2;s.11.)

1920-ci ildə Azərbaycan tarixi muzeyi yaradılmaqla bərabər, 1923-cü ildə Azərbaycanın Arxeoloji Komitəsi təşkil edildi. 1923-cü ildə "Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyət", təşkil olunduqdan sonra arxeoloji tədqiqatlar sistemli şəkildə aparılmış və xüsusi jurnallarda nəşr olunmağa başlanmışdır. 1925-26-cı illərdə Dağlıq Qarabağ, Qəbələ, Gəncə, Naxçıvan ərazilərində arxeoloji tədqiqat işləri aparılmış, qədim maddi-mədəniyyət abidələri qeydə alınmış və onların ilk arxeoloji xəritələri tərtib edilmişdir.

1926-cı il mayın 20-də arxeoloji abidələrin öyrənilməsi məqsədilə ilk dəfə olaraq İ.İ.Meşaninovun başçılığı ilə Qarabağa və Naxçıvana ekspedisiya təşkil olunmuşdur. 1926-cı ildə tədqiqatçı tərəfindən Qızılvəngdə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində 7 daş qutu qəbri açılmış və qəbirlərdən boyalı qablar, tunc silahlar və bəzək əşyaları tapılmaqla bərabər daş alətlər də tapılmışdır. 1927-ci ildə İ.İ.Meşaninov «Çinin qədim boyalı qabları» adlı əsərində Qızılvəng boyalı qablarının yerli və fərqli xüsusiyyətlərini qeyd edərək, Zaqaqaziya və Yaxın Şərqi boyalı qablar mədəniyyəti ilə əlaqəsini vurğulamışdır.

Naxçıvanda qədim əkinçilik təsərrüfatı abidələrinin ilk dəfə elmi şəkildə tədqiqi görkəmli arxeoloq-etnoqraf Ə.K.Ələkbərov tərəfindən araşdırılmışdır. 1936-cı ildə Şərur rayonunda aparılan araşdırmalar zamanı tədqiqatçı Ə.K.Ələkbərovun Şahtaxtıda açdığı daş qutu tipli bir qəbirdən 29 ədəd sadə qab və bəzək əşyalar ilə bərabər, incə zövqlə bəzədilmiş polixrom boyalı bir küpə də aşkar edilmişdir. O, 1926-cı ildə Zəngəzur və Naxçıvan ərazilərinə səfəri zamanı Əlincəçay vadisində Ərəfsə və Nəhəcir kəndi yaxınlığında tunc dövrü əkinçi tayfalarının yaşayış yerlərini qeydə almış və

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

çox qiymətli materiallar əldə etmişdir. Ə.K.Ələkbərov "Naxçıvan diyarının boyalı keramikası və Van çarlığı" əsərində Oğlanqala, Şortəpə, Şahtaxtı və Qızılvangdə aparılmış arxeoloji qazıntıları və bu yaşayış yerlərindən aşkar olunan keramika məmulatlarını şərh etmişdir. (3; s.243-249.)

V.M.Sisoyev tərəfindən 1926-cı ilin iyulunda Xaraba-Gilanda kəşfiyyət xarakterli qazıntılar aparılmış, sərdabə və qəbir abidələri öyrənilmiş və buradan tapılan qabların qalıqları və s. əldə olunan bütün maddi mədəniyyət əşyaları Azərbaycan Dövlət Muzeyinə təhvil verilmişdir. (4;s.6.) Görkəmli qafqazşünas, B.A.Kuftin 1941-ci ildə nəşr etdirdiyi "Trialetidə arxeoloji qazıntılar" kitabında Naxçıvan abidələrinin elmi əhəmiyyətini qiymətləndirərək N.V.Fyodorov və İ.İ.Meşaninovun tədqiqatlarını müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir. (5;) B.B.Piotrovski 1949-cu ildə nəşr etdirdiyi «Zaqafqaziya arxeologiyası» adlı əsərində Azərbaycandan tapılmış arxeoloji materiallarının üzərində xüsusi dayanaraq onlara öz münasibətini bildirmişdir. (1;)

Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyası 1986-1988-ci illərdə Plovdağ nekropolunda-Muncuqlutəpə, Xəlilkeşan, Dəlmə, Mərdangölü nekropolunda tədqiqat işləri aparmışdır. Birinci qazıntı sahəsində 21 kurqan, ikinci qazıntı sahəsində 8 kurqan tədqiq edilərək öyrənilmişdir. Plovdağ nekropolunda tədqiq edilən kurqanların kənar daşlarının arasından daş heykəllər, daş baltalar əldə edilmişdir. Bu abidədən Kür-Araz mədəniyyətinə aid zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri (104 ədəd əşya) əldə edilmişdir.

O.H.Həbibullayevin "Kültəpədə arxeoloji qazıntılar" və "Naxçıvan SSR ərazisində Eneolit və Tunc dövrü" kitabları tədqiqatçının bir neçə il ərzində apardığı qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş materialları əsasında yazılmışdır. Bu əsərlərdə Qədim Kültəpə sakinlərinin eneolit dövründən başlayaraq dəmir dövrünün başlanğıcına qədər yaşayış yerləri ilə bərabər, əhalinin məşğuliyyəti haqqında da məlumat verilmişdir. Əsərdə Naxçıvan ərazisindən tapılan boyalı qabların müxtəlifliyinin, yəni bütün tiplərdən olmasının və onların xronoloji ardıcılığı təyin edilmişdir. Müəllif Kültəpə arxeoloji abidələrindən aşkar olunan boyalı qabların dörd tipini müəyyən etmiş, üç tipini tunc dövrünə, dördüncü tipini isə dəmir dövrünün başlanğıcına aid etmişdir. O.H.Həbibullayev Naxçıvan ərazisində yaşayan tayfaların iqtisadi və ictimai həyatı, adət-ənənələri, qonşu xalqlarla, o cümlədən şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrini göstərmişdir. Müəllif əsərdə I Kültəpənin Eneolit təbəqəsindən aşkar olunmuş boyalı keramika, erkən tunc dövrünə aid gil heyvan fiqurları və sitayiş əşyaları haqqında da məlumat vermişdir. Tədqiqatçı boyalı qabların bir qisminin Mesopotomiyadan gətirildiyini, digər qisminin isə yerli istehsalçılar tərəfindən hazırlandığını qeyd etmişdir. (6; 2)

V.H.Əliyevin Qədim Naxçıvan haqqında yazdığı monoqrafiyalarda Naxçıvanın qədim yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən, xüsusilə I və II Kültəpə abidələrindən, Şahtaxtı, Oğlanqala, Nəhəcir və s. abidələrindən bəhs edərək, bu abidələrin Azərbaycan arxeologiyasının tədqiqində mühüm yer tutduğunu qeyd etmişdir.7; Müəllif Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən aşkar olunan boyalı qabları dörd inkişaf mərhələsinə bölərək, Naxçıvanın qədim sakinlərinin mənəvi mədəniyyəti və ideologiyası ilə bağlı məsələlərə toxunmuş, Qızılburun kürəsi üzərindəki rəqs səhnəsinin geniş təsvirini verərək, müasir Azərbaycan rəqsləri ilə bənzər olduğunu qeyd etmişdir. (8;) II Kültəpə yaşayış yerində tədqiqatçı tərəfindən 1968-1974-cü ildə aparılan qazıntıların nəticələri "Qədim Naxçıvan" kitabında nəşr edilmişdir. Azərbaycanın orta tunc dövrü yaşayış məskənləri (II Kültəpə, Nəhəcir, Şortəpə, Üzərliktəpə, Qaraköpəktəpə, Çalxanqala, Qazançı və s) və bu abidələrdən əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri haqqında ətraflı elmi məlumat verən tədqiqatçı orta tunc dövrü tayfalarının təsərrüfat həyatı (əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq və baliqçılıq), ictimai quruluşunun xüsusiyyətləri, dini-ideoloji görüşləri, digər ölkələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələrini şərh etmişdir. (9; 10;) Naxçıvan ərazisində tapılan qabarıq ornamentli qablar öz başlanğıcını eneolitdən götürüb, kəsmə bəzəklər isə yalnız ilk tunc dövründə yaranmışdır.Tədqiqatçı Ovcularətəpəsi, Xələc, Damlama və Sədərək yaşayış yerindən tapılan qab formalarının Kür-Araz mədəniyyətinə xas olan qablara çox oxşar olduğunu bildirmişdir. (11;s.32-35)

A.Q.Seyidov "Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələri" və "Naxçıvan e.ə VII-II minilliklərdə" adlı monoqrafiyalarında Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin, yaşayış yerlərinin və qəbir abidələrinin tədqiqini verməklə, onların tikinti xüsusiyyətləri haqqında da məlumat vermişdir. O, Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinin

klasifikasiyasını vermiş, bu abidələrin dövrləşməsi-xronologiyası məsələsi üzərində dayanmışdır. (12;) (13;) A.Q.Seyidov "Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələri və onların dövrləşdirilməsi" kitabında Naxçıvanda ilk tunc dövrü yaşayış yerləri və qəbir abidələri haqqında məlumat verməklə, qazıntılar zamanı aşkar olunan boyalı qabların xarakterik xüsusiyyətini göstərərək, onların Azərbaycanın digər bölgələrində tapılmış qablarla oxşarlıq təşkil etdiyini bildirmişdir. Müəllif əsərdə əsasən ilk tunc dövrü abidələrinin dövrləşdirilməsini və tədqiqatçıların Kür-Araz mədəniyyətinin yayılma arealı və xronologiyası barəsində irəli sürdükləri fikirləri ön plana çəkərək Naxçıvan ərazisinin ilk tunc dövrü mədəniyyətinin yaranma ocaqlarından biri olduğunu qeyd etmişdir. (14; 15)

S.H.Aşurovun "Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası" adlı kitabı Azərbaycanın ilk tunc dövrü dulusçuluq sənətini öyrənməkdə qiymətli mənbə sayıla bilər. Bu əsərdə Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti keramikasının yaranma ocaqları, yayılma arealı, forma və hazırlanma texnikası və naxışlanma üsullarına görə inkişaf mərhələləri, eləcə də qədim Azərbaycan üçün səciyyəvi olan Kür-Araz mədəniyyətinin Qafqazda və Yaxın Şərq ölkələrində yayılması yolları göstərilmişdir. Müəllif kitabda Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən aşkar olunmuş keramika məmulatının geniş təsnifatını vermiş, heyvan fiqurları və ocaq qurğularının semantikasını ilə bağlı müəyyən məsələlərə toxunmuşdur. Həmçinin əsərdə Naxçıvanın qədim oturaq əkinçi-maldar tayfalarının dini-ideoloji görüşləri, mənəvi mədəniyyəti haqqında da maraqlı fikirlər söylənilmişdir. (16)

Tədqiqatçının Maxta qədim yaşayış yeri haqqında yazdığı məqalədə Maxta qədim yaşayış yerinin mədəni təbəqəsindən tapılan dən daşları, sürtgəclər, ox ucluqlarının yumşaq tuf daşlarından hazırlandığı qeyd edilmişdir. Müəllif bu yaşayış yerinin e.ə IV–III minillik mədəniyyətini öyrənmək üçün mühüm mənbə olduğunu bildirmişdir. (17; s.23-24.)

V.B.Baxşəliyevin "Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti" kitabında Naxçıvanın qədim mədəniyyət nümunələri haqqında qısa məlumat verilmiş, onların inkişaf mərhələləri, mənşəyi və dövrləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərə toxunulmuşdur. 18; Tədqiqatçının "Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası" adlı əsərində e.ə. IV-I minilliklərə aid qaya təsvirlərinin strukturu-sematik təhlili şərh edilmişdir. Gəmiqaya təsvirlərinin Azərbaycanın arxeoloji abidələri ilə vahid kompleksdə tədqiqi, folklor nümunələrinin və etnoqrafik materialların müqayisəli araşdırılması qaya təsvirlərinin böyük bir qrupunun semantikasını açmağa imkan vermişdir. "Gəmiqaya təsvirləri" kitabında Gəmiqaya təsvirlərinin tarixi kökləri, təsvirlərin meydana gəlməsini şərtləndirən ictimai-siyasi amillərə toxunulmuşdur. Əsərdə həmçinin, müəllifin apardığı araşdırmalar zamanı aşkar olunan yeni rəsmlər haqqında da məlumat verməklə bərabər, Eneolit dövründən başlayaraq Dəmir dövrünədək insanların müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələrində əks olunan ideoloji baxışları, onların mənəvi dünyası haqqında bitkin təsəvvür əldə etmək üçün dəyərli mənbədir. (19;)

V.B.Baxşəliyevin "Naxçıvanın arxeoloji abidələri" adlı əsərində tədqiqatçı Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki arxeoloji abidələri, yaşayış yerləri və qəbir abidələrinin ensiklopedik məlumatını verməklə yanaşı, yaşayış yerlərindən tapılan arxeoloji materialların təsnifatını vermişdir. Əsərdə adları sadalanan arxeoloji abidələr Naxçıvanın qədim və orta əsrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin mədəni-tarixi prosesini izləməyə imkan verir. (20;.)

Baxşəliyev V.B və Seyidov A.Q "Naxçıvanın qədim tarixi" kitabında Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi və xronologiyasına, bölgənin Kür-Araz mədəniyyəti və onun mənşəyi haqqında məlumat verməklə, ümumilikdə Naxçıvanın qədim yaşayış yerləri və qəbir abidələri haqqında məlumat vermişdilər. Əsərdə həmçinin müəlliflər Naxçıvanın boyalı qablar mədəniyyətinə, əhalinin dəfn mərasiminə, mifologiyasını da tədqiq etmişdilər. (21;) Müəllif digər tədqiqatçılarla birlikdə Ovçular-təpəsi yaşayış yerində 2006-2009-cu illərdə aparılan araşdırmalar haqqında məlumat verməklə Son Eneolit və Erkən Tunc dövrü mədəniyyətlərinin habelə Naxçıvanın qədim mədəniyyətinin Yaxın Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri haqqında da məlumat vermişdir. (22;)

Beləliklə, aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan ərazisində çoxlu yaşayış yerləri və qəbir abidələri öyrənilmişdir ki, bunlar da ilk tunc dövründə yaşamış qədim tayfaların sosial-iqtisadi-mədəni, təsərrüfat və ictimai həyatının müxtəlif sahələrinin inkişaf dinamikasını araşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Пиатровский Б.Б. Археология Закавказья (с древнейших времен до I тысячелетие до н.э.) Ленинград, 1949, 134с
2. Абибуллаев О.А Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, Элм, 1982, 314 с
3. Алекперов А.К. Поездка в Зангезур и Нахичеванский край /Исследования по археологии и этнографии Азербайджана/ Баку, 1960.с.243-249
4. Quliyeva A.Ə. Naхçıvan Muxtar Respublikasının epiqrafik abidələrinin öyrənilməsi tarixindən. /Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası problemləri/ Bakı, 1995, IV hissə s.19-27
5. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941.
6. Həbibullayev O.H. Kültərə arxeoloji qazıntıları, Bakı, 1959, 134s.
7. Əliyev V. H. Tarixin izləri ilə Bakı, 1975, s.80
8. Əliyev V.H. Azərbaycanca tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, Bakı, Elm, 1977, 140s
9. Əliyev V.H. Qədim Naхçıvan. Bakı, 1979, 76s
10. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, Элм, 1991, 256 с
11. Əliyev V.H. Naхçıvan abidələrində Eneolit və Kür-Araz mədəniyyətinin əlaqəsi. /Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası/ Bakı, 2003, II hissə, s.32-35
12. Seyidov A. Q Naхçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı, Elm, 2003. 338 s.
13. Сеидов А.Г. Памятники куро-аракской культуры Нахичевани. Баку, 1993, 164с
14. Seyidov A.Q. Naхçıvanın ilk tunc dövrü abidələri və onların dövrləşdirilməsi. Bakı, Çəşioğlu, 2000. 110s
15. Seyidov A.Q Naхçıvan 5000. Bakı, 2011, 240s.
16. Aşurov S.H. Naхçıvanın ilk tunc dövrü keramikası, Bakı, 2002, 158s
17. Aşurov S.H. Maxta qədim yaşayış yeri Elm və həyat 1988. №4, s.23-24
18. Baxşəliyev V.B. Naхçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 2004, 320s
19. Baxşəliyev V.B. Gəmiqaya təsvirləri Bakı, Elm, 2003, 168s.
20. Baxşəliyev V.B Naхçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı, Elm, 2008. 304s.
21. Baxşəliyev V.B. Seyidov A.Q Naхçıvanın qədim tarixi. Bakı, 1995, s.62
22. Baxşəliyev V.B, Catherine Marro, S.Aşurov Ovçular tərəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri/ Bakı, Elm, 2010 s.154

АЗИЗОВ КАМАЛ ШИРХАН ОГЛЫ

Диссертант Института Археологии и этнографии

Национальной Академии Наук Азербайджана

e-mail: kamal-azizov@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НАХИЧЕВАНИ РАННЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА

В статье под названием «История изучения археологических памятников Нахичевани раннего бронзового века» говорится об археологических раскопках раннего бронзового века на территории Нахичевани, освещаются научные труды и статьи исследователей, посвященные этому периоду Нахичевани. В работе подробно исследуются археологические материалы, обнаруженные в населенных пунктах и гробницах раннего бронзового века, найденных на территории Нахичевани, данные памятники сравниваются с образцами материальной культуры, найденными в других регионах Азербайджана. В статье широкое внимание уделяется вопросу периодизации археологических памятников раннего бронзового века, тем самым работа представляет большое значение для истории изучения памятников Нахичевани раннего бронзового века.

AZIZOV KAMAL SHIRKXAN OGLU
Candidate for a degree Ph.D. in
Institut of Archaeology and Ethnography
of Azerbaijan National Academy of Sciences
e-mail: kamal-azizov@mail.ru

HISTORY OF THE STUDY OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF NAKHICHEVAN EARLY BRONZE AGE

In an article titled "History of the study of archaeological monuments of Nakhichevan Early Bronze Age" refers to the archaeological excavations of the Early Bronze Age in the territory of Nakhichevan, highlights research papers and articles of researchers dedicated to this period of Nakhichevan. This paper investigates in detail the archaeological materials found in the settlements and tombs of the Early Bronze Age, found in the territory of Nakhichevan, these sites are compared with samples of material culture found in other regions of Azerbaijan. The article focuses on a broad issue of periodization of archaeological sites of early Bronze Age, thus the work is of great importance for the history of studying the monuments of Nakhichevan Early Bronze Age.

Rəyçilər: S.Aşurov, t.e.d. Q.S.İsmayilov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun «Nəşriyyat və elmi əlaqələr» sektorunun 05 dekabr 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 10)